

801.81:179.8:335.48(477.86)

DOI <https://doi.org/10.15407/nz2022.02.327>

МОТИВ ЗРАДИ У ФОЛЬКЛОРНИХ ПОВСТАНСЬКИХ НАРАТИВАХ З ІВАНО-ФРАНКІВЩИНИ: ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ВИБІР ЧИ КОЛЕКТИВНА ПАТОЛОГІЯ?

Марія КАЧМАР

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7811-9576>

кандидатка філологічних наук,
наукова співробітниця,

Інститут народознавства НАН України,
проспект Свободи, 15, 79000, Львів, Україна,
e-mail: mariakachmar@ukr.net

У статті розглянуто мотив зради в народних оповіданнях та переказах про національно-визвольні змагання українців середини ХХ століття. *Актуальність* роботи полягає в дослідженні цього концептуального мотиву в антропологічному (індивідуальний вибір кожного, пов'язаний з особистими обставинами) та етнопсихологічному (колективна спрямованість, зумовлена особливостями національного характеру) контекстах, актуалізованого за допомогою фольклорної пам'яті.

Об'єктом та джерельною базою є тексти народної повстанської прози, зафіксовані в селах Галицького та Богородчанського районів Івано-Франківської області в 2019 році. Введені вони в науковий обіг уперше (*новизна статті*).

Мета дослідження — на основі комплексного аналізу повстанських наративів простежити акумулювання в текстах мотиву зради, виокремити її різновиди, зокрема з'ясувати причини (важкі обставини, з'явлення із зізнанням, власна вигода тощо), звернути увагу на формування образу зрадника за допомогою типових та індивідуальних рис, розкрити народну інтерпретацію таких вчинків через позицію оповідача. Для виконання поставлених мети і завдань використано структурно-типологічний, текстологічний, міждисциплінарний методи, метод польових досліджень.

Ключові слова: повстанський наратив, зрада, етнічна ментальність, народний оповідач.

Марія КАЧМАР

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7811-9576>

Candidate of Sciences in Philology,

Research Fellow at the Institute

of Ethnology of the National Academy

of Sciences of Ukraine,

15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,

e-mail: mariakachmar@ukr.net

THE MOTIVE OF BETRAYAL IN FOLKLORE NARRATIVES FROM INSURGENT IVANO-FRANKIVSK REGION: INDIVIDUAL CHOICE OR COLLECTIVE PATHOLOGY?

The national liberation struggle of the Ukrainian people in the 1940s and 1960s highlighted both positive (consolidation of all vital forces in the most difficult period, desire for individual freedom, desire to live in their own state, heroism and sacrifice) and negative traits of national character, namely betrayal. Ethnopsychologists have devoted a considerable amount of research to this topic (O. Kulchytsky, G. Vashchenko, A. Furman, etc.). Folklorists also turned to betrayal in their works, tracing various aspects of its accumulation in insurgent poetry and prose (O. Kuzmenko, J. Zakalska).

The *relevance* of the article is to study the motive of betrayal in the narratives of national liberation themes of the mid-twentieth century in anthropological (individual choice of each, related to personal circumstances) and ethnopsychological (collective orientation due to national characteristics) contexts actualized through folklore memory.

The *object and source base* of the work are the texts of folk insurgent prose, recorded in the villages of Halych and Bohorodchany districts of Ivano-Frankivsk region in 2019 and introduced into scientific circulation for the first time.

The *purpose* of the article is to trace the accumulation of the motif of betrayal on the basis of a comprehensive analysis of insurgent narratives, to single out its varieties, in particular to find out the reasons (difficult circumstances, appearances, confessions, personal gain, money), pay attention to the formation of the image of the traitor with the help of typical and individual traits, to reveal the popular interpretation of such acts through the position of the narrator.

Structural-typological, textual, interdisciplinary method, field research method were used to fulfill the set goals and tasks.

The analysis revealed that the appearance of the motive of betrayal in the texts of insurgent folklore is due to the historical realities of the time (ruthless struggle of Bolshevik totalitarianism against the underground movement, amnesty, propaganda work with the local population), although undoubtedly related to the typical behavior of Ukrainians in similar situations of the past during the long foreign rule.

Keywords: insurgent narrative, betrayal, ethnic mentality, folk narrator.

Вступ. Період Другої світової війни пов'язаний із черговою спробою українського народу відновити свою державність. Національно-визвольна боротьба під проводом ОУН-УПА актуалізувала такі позитивні риси української ментальності, як консолідація всіх життєвих потуг у найважчий період, прагнення індивідуальної свободи та бажання жити у власній спільноті, взаємодопомога, великий героїзм та жертвовність, самовідданість, ідейність (змагання за Україну). Однак треба бути об'єктивними. Реальність диктувала свої умови, які загострювали ситуацію й провокували реінкарнацію таких рис, як егоцентризм, ригідність, конформізм, амбіціонерство.

Учені-етнопсихологи присвятили ментальній категорії зради достатню кількість своїх досліджень. Так, О. Кульчицький виділяв два типи поведінки українців у «межових ситуаціях»: «*vita maxima et heroica*» та «*vita minima*». Остання вела до «стилю прихованості», до звуження сфери життєвих контактів зі світом, до «відступу в себе», до обсягу власної інтимності і тим самим до тих світосприймальних скерувань, що таким реакціям відповідають [1, с. 53]. Г. Ващенко пов'язував зраду із українським індивідуалізмом, який за певних обставин переходить в егоїзм, та відсутністю своєї держави впродовж тривалого часу: «... Це спричинилося до того, що люди перестали жити широкими державними ідеями і замкнулися у вузьке коло особистих інтересів, свого матеріального добробуту або особистих, часто дріб'язкових амбіцій» [2, с. 188]. Подібної думки дотримується А. Фурман, шукаючи витoki цього ментального явища в боротьбі з українською духовністю під час іноземного панування [3, с. 35]. Автори колективного дослідження «Ментальний вимір української цивілізації» Я. Калакура, О. Рафальський та М. Юрій зробили хронологічне уточнення, пов'язавши виникнення зради з історичним періодом Руїни: «Говорячи про «Руїну», маємо усвідомлювати, що йдеться не тільки про нищення козацької державності, а про руїну душ, моральних цінностей, появу цілої низки негативних явищ ментального характеру, зокрема зрад, доносів, прислужництва» [4, с. 252]. Своєрідне трактування зради подають твори українського фольклору, зокрема наративи про національно-визвольні змагання українців 1940—1960-х років. Такі тексти, за словами О. Бріциної, відображають не стільки конкретику фактів, як історію свідомості народу [5, с. 135]. Їх, на думку О. Кузьменко, «мож-

на розглядати також як своєрідні моделі етноментальної та мовно-фольклорної картин світу, важливими репрезентантами якої є слова-концепти народної культури» [6, с. 171]. Розглядаючи концептуальне поле української усної словесності Першої та Другої світових воєн, дослідниця виділяє образ ворога-зрадника («сексота»), що набув семіотичного статусу в повстанському фольклорі [6, с. 238].

Тему зради в повстанській ліриці ґрунтовно вивчає Я. Закальська, аналізуючи реалізацію цієї мотиви через мотиви: «зрадити людину», «зрадити ідею» [7, с. 194]. Загалом варто наголосити, що такий предмет дослідження з явно вираженою суперечливою конотацією не надто популярний у науковому дискурсі. Хоча всі, без сумніву, певні, що зменшення родовідного ментального негативу можливе лише «через проведення глибокої критичної рефлексії своєї історичної минувшини і культури сьогодення» [3, с. 10]. Саме тому вважаємо *актуальним* дослідження мотиву зради в повстанських наративах в антропологічному (індивідуальний вибір кожного, пов'язаний з особистими обставинами) та етнопсихологічному (колективна спрямованість, зумовлена особливостями національного характеру) контекстах, актуалізованих за допомогою фольклорної пам'яті.

Об'єктом та джерельною базою роботи є тексти народних оповідань та переказів про національно-визвольну боротьбу українців середини ХХ століття, зафіксовані в селах Галицького та Богородчанського районів Івано-Франківської області в 2019 році та введені в науковий обіг уперше, що становить *новизну* дослідження.

Мета статті — на основі комплексного аналізу повстанських наративів простежити акумулювання в текстах мотиву зради, виокремити її різновиди, зокрема з'ясувати причини (важкі обставини, з'явлення із зізнанням, власна вигода, в т.ч. гроші), звернути увагу на формування образу зрадника за допомогою типових та індивідуальних риси, розкрити народну інтерпретацію таких вчинків через позицію оповідача.

Для виконання поставлених мети і завдань використано структурно-типологічний, текстологічний, міждисциплінарний *методи*, метод польових досліджень.

Основна частина. Після завершення Другої світової війни УПА сподівалася на допомогу Заходу в бо-

ротьбі з більшовицьким тоталітарним режимом, однак рішення Потсдамської конференції залишили її наодинці з могутнім ворогом. Радянська влада оголосила кілька чергових амністій, підсилити їх ідеологічними заходами. Окрім того, більшовики традиційно покладалась на військову силу, не гребуючи найжорстокішими кривавими розправами на очах у місцевого населення, масовими облавами та обшуками селян з метою позбавити повстанців постачання [8, с. 238—239, 244]. Було створено широку мережу секретних співпрацівників, чимало заляканих жителів погодилися на це. Застосовувався такий перевірений метод тероризування населення, як вивіз родин підпільників. Загалом, наголошував Ю. Киричук, «усі ланки радянського карально-репресивного апарату були спрямовані проти ОУН—УПА» [8, с. 252]. У листопаді 1946 року після чергової пропозиції припинити боротьбу і здатися вихід з повинною з УПА набув широких масштабів, а тактика підпільної боротьби вела до ізоляції повстанців від населення [8, с. 253]. Кожен опинився перед вибором: залишитися вірним ідеалам боротьби, продовжувати її всупереч усьому, ризикуючи своїм життям та життям своєї родини, чи припинити її, проявити типову для українців гнучкість, пристосування до обставин, таким чином забезпечити власне середовище та зберегти себе та свою сім'ю. Фольклорна пам'ять зафіксувала найтиповіші прояви вірності та відданості, пов'язані з жертвним героїзмом, а також зречення та відмови від ідеалів національної боротьби.

Увесь народнопрозовий масив текстів про зраду можна поділити на дві великі групи з огляду на суб'єкт дії, який в обох випадках належить до «своїх» (свого народу, села, війська): повстанці зраджують, погоджуються здатися і співпрацювати із радянською владою; місцеві мешканці виказують місцезнаходження криївок чи окремих бандерівців. Зрада у цих групах творів має свою специфіку та спільні риси. Фольклорні нарративи першої групи пов'язані з історичними реаліями 1940-х років — оголошенням амністії та помилюванням усіх, хто відмовиться від боротьби і складе зброю. Їх народна традиція транслює двома шляхами: зрадник серед своїх таємно чи явно співпрацює з каральними органами, видає криївки, спричиняється до фізичного винищення багатьох героїв; повстанці приходять з повинною. Про масштабний характер виходу із підпільного руху зафіксовано доволі незначну кількість текстів. Так, О. Говдяк оповідає: «Ну а потім, кажуть, послали і

вже, як маскалі написали відозву, про то, шо мож зголоситися вже. І багато пішло голоситися. У лісі було трудно, а десь хтось ну мав переконання інші. Пішли голоситися... Мама щоднини шось у кошик брали. Яйця якісь, сметану чи молоко. Йшли на базар дивитися. Кажут, пішла перший день — нима нікого, пішла другий день — нима нікого. На треті день пішли, кажут, а то приїхали на конях таких два самі сотенні на самий перед... Зібрала кошик, біжу додому. А тоді всьо пішки. Нім добігла додому. «Хлопці, — кажу, — вже нима України. Самі сотенні вже здаються»¹. Цей твір відображає кілька цікавих моментів з погляду етнопсихології. По-перше, причину вчинку героїв — «у лісі було трудно, а десь хтось ну мав переконання інші». Основне смислове спрямування має лексема трудно, яка концентрує у собі всі складнощі підпільної національно-визвольної боротьби: життя в криївках, у постійному страху та під прицілом своїх і чужих, брак продовольства, відсутність комфортних умов, бойові зіткнення із підрозділами НКВС, а найважливіше — втрата віри в перемогу та ідеали повстанського руху. Саме брак зовнішнього успіху, вказував В. Янів, скріплює інтровертність українця, але й рівночасно пасивізм (знеохоту), своєрідну втечу від дійсності [9, с. 89]. Окрім того, у фольклорному творі закодовано ще одну рису національного характеру — настроєвість українця, «але без сили волі в прямуваннях» [9, с. 89], недостатність соціальної волі, що відображається в непостійності поглядів та орієнтацій [3, с. 37] («а десь хтось ну мав переконання інші»). По-друге, здаються не звичайні повстанці, а верховні чини. Цей факт зумовлює стократний вплив на населення, деморалізацію людей, які вірили в ідеали національно-визвольної боротьби і, ризикуючи всім, допомагали хлопцям з лісу. Його оповідачка транслює прикінцевими словами своєї матері, прирівнюючи зраду сотенних до нівеляції, руйнування ідеї незалежної України. Знищено авторитет центральної ідеї, за яку покладали голови тисячі героїв. Відбулася втеча, за О. Липою, до нижчої форми особистого щастя. Таке пораженство відповідальних осіб, тих, що репрезентують націю, народ, расу — інтелектуалістів та вождів, що стоять на чолі — найгірше, — зазначав учений [10, с. 208].

¹ Зап. М. Демелюк та Г. Кравцова 30.06.2019 р. в с. Старі Богородчани Богородчанського району Івано-Франківської області від Говдяк Одарки Юрївни, 1944 р. н., с. Старі Богородчани.

Слід наголосити, що задля максимального вираження емоційного напруження і драматизму ситуації оповідачка використовує традиційний прийом трьохступеневої градації: мати ходила на базар дивитися три дні, — і лише на третій день припадає кульмінаційний момент зради. Акумулявання у тексті цього загальнофольклорного кліше, яке чітко підпорядковане ідейно-смысловому навантаженню, зумовлене тим, що майстерний оповідач організовує виклад у річищі мовленнєвих жанрів та оповідної традиції загалом, послугуючись життєвим досвідом, фольклором, уявою, вимислом, з одного боку, та життєвим фактом, передалим без будь-яких прикрас, — з іншого [11, с. 93].

Мотив зради набуває гострішого звучання в наративах про повстанців, які допомагають карально-репресивній системі знищувати своїх. Він поширений у фольклорних творах про зрадника Гонтаренка, дільничого Яремка, фізичної ліквідації власними руками.

Спектр оповідань та переказів із центральним образом антагоніста Гонтаренка доволі різноманітний. Він зрадив чотири боївки, в яких загинуло шістьдесят людей²; був старшим в УПА, потім видав всі криївки і знищив свою сестру-зв'язкову: «Такий був Гонтаренко, що поздавав криївки всі. То було його сестра зв'язкова. Нема вже, нема ні єдної...», «З Темеревці, так, але він був начальник того УПА. Старший був, а потому шось ся стало, пішов і пішов до москалів, повидавав то всьо, побив партизан. І ті всі, шо робили, нікого ту нема. Всьо в Сибірі і там...»; «Так, так... сестру і всьо... страшна була... А вчений такий був, Боже, файний чоловік був, і шось сі стало, і пішов до москалів, і повидавав тих своїх всіх по криївках. Скільки криївок москалі не знали. Він повидавав...»³; був провідником для каральних груп НКВС: «Гонтаренко видав. Він був їх провідником, СБ і так руські ішли, нападали, знали, де партизани є...»⁴.

² Зап. О. Чікало та М. Качмар 30.06.2019 р. в с. Підгір'я Богородчанського району Івано-Франківської області від Матуляка Олега Васильовича, 1969 р. н., с. Міжгір'я Богородчанського району Івано-Франківської області.

³ Зап. М. Качмар та О. Чікало 29.06.2019 р. в с. Темерівці Галицького району Івано-Франківської області від Лесів Стефанії Іванівни, 1928 р. н., с. Темерівці.

⁴ Зап. М. Демедюк та Г. Кравцова 28.06.2019 р. в с. Темерівці Галицького району Івано-Франківської області від Лесів Параски Степанівни, 1938 р. н., нар. в с. Темерівці.

Наратив, записаний від Горбачевської Ярослави, відображає індивідуальний досвід оповідачки про зустріч із Гонтаренком, а також містить одне із можливих пояснень такого вчинку, трактування причин зради: «А такий, все казали, що він зрадив, а той, той Гонтаренко. Боже, який то був красенний хлопець! Лю-у-у-доньки! Ну та шо сі стало? Шо сі стало. Та нічого сі не стало. Ка[ж]уть, шо він зрадив, видав криївки всім москальом. Десь го там зловили москалі, а він не хтів, би його застрілили, і видав криївки. Таке говорут, я не знаю, бо я там жила в цьоці, то він, а по сусідству була його мама стара жила, то він, як вже потому, вже то перейшло, вже то перейшло, то він до мами приїздив. І все до цьоці приходив ввечір, до вуйка. Але нічо йому ніхто не казов, що таке говорут і таке говорут»⁵.

Народне сприйняття такої зради та ставлення до неї відображене через відповідну антитезу, протиставлення позитивної та негативної конотації героя: начальник УПА, старший, вчений, файний чоловік, «красенний хлопець» — видав, поздавав, повидавав, зрадив. Змалювання героя до патового моменту подано у контексті фольклорної традиції та акумулює в собі як фізичну красу, так і важливість морально-духовної досконалості. Актуалізується одна із рис національного характеру — аристократизм духу (вчений, файний чоловік). Він полягає в тому, що українці, за Г. Ващенком, могли коритись волі лише такої людини, яку вони поважали за її високі духовні якості, за мужність, відвагу й мудрість [2, с. 186]. Саме тому причина такого різкого розвороту, зміни, зради залишається для народної свідомості невідомою та незрозумілою — «шось сі стало». Оповідачі висловлюють припущення на основі чуток та поголосів: «Десь го там зловили москалі, а він не хтів, би його застрілили, і видав криївки. Таке говорут...». Поява такого трактування, на нашу думку, цілком логічна і зумовлена двома чинниками. По-перше, з історичних джерел відомо, що більшовицькі карателі не гребували найжорстокішими кривавими розправами [8, с. 239], застосовуючи різні методи та форми фізичних катувань та знущань. По-друге, мотив зради як наслідку фізичної розправи поширений в українській повстанській прозі: «Але дуже багато хлопців погинуло.

⁵ Зап. М. Качмар та О. Чікало 29.06.2019 р. в с. Темерівці Галицького району Івано-Франківської області від Горбачевської Ярослави Миколаївни, 1954 р. н., с. Темерівці.

В нас оден такий був, шо зловили москалі. А він багато видав бункерів. Катували та й... Не витримав»⁶.

Як бачимо, «межові ситуації», пов'язані із загрозою смерті, больовим ефектом, зумовлюють не лише колективну поведінку народу, а й окремих осіб. Саме тому у творах про Гонтаренка, незважаючи на констатацію цієї зради і її масштабних негативних наслідків, відсутній суворий народний осуд. Українець, для якого типовий певний егоцентризм, «може відчувати в пониженні другої істоти своє власне пониження, у зневазі людського «я» — зневагу власного «я»; звідси така характерна для українського духу «здібність розуміти іншу природу, іншу людину...» [12, с. 81]. Людська свідомість проектує відразу на себе ці події: а що б робив я, якби потрапив до рук карально-репресивної машини, якби мене так катували? Підтверджує наші припущення і цілком позитивний образ героя до переломного моменту.

Дещо інший тип зради представлено в прозових зразках про дільничного Яремко. Як і Гонтаренко, він, за фольклорними наративами, був активним учасником повстанського руху і в певний момент зрадив його: «То такий Яремко був. Він був партизаном, а відтак сі зголосив. Ну він не з нашого села, він з другого села, так сі став участковим. Він сі зголосив, зголосився і його тово. І йому простили, але маскалі спеціально таких шукали... Він знов куда — шо туво»⁷; «... такі участкові в нас був, шо він був в партизанці, а потом бігом пиримотнувсі до руських і став міліціонером. І він знав всі ходи і виходи. Він скільки людей погубив, шо... бо він знав бункери і знав якісь ці паролі. І він кілька людей повидавав. Він такий був паскудний чоловік. І як наших вивизли, то вони мали дерево на хату. То він забрав то дерево і собі побудував хату. Він думав, шо то вже сі ніхто ни верне. А то при його допомозі їх і вивизли, бо він дуже Хміля ни любив того, шо був в СБ. То знаєте теке, люди, то є люди...»⁸; «Був такі Яремко. Як він здавав своїх лю-

дей. Він побачив, шо се йому не підходить. Він відразу в міліцію пішов і мав каханку в КГБ, шо його вирятувала. Він може був би і сів тогди. Його так всі боялися люди. Всі ліси були його, всі лісники були в його кулаці. Такий страшний, такий величезний. Постійно ходив з пістолетом»⁹; «Були два, Дем'янюки писалисі. І з ними був Яремко. А він зголосивсі. Пішов на міліцію, зголосивсі — їму подарували кару. І він тих двох хлопців видав. І їх прийшли вбили. В бункері. Так. Так шо їкось мама прийшла і каже: «Мині вже все одно після тих!». Ті діти забрали на фіру та й перевезли. Та й оба лижели, такі хлопці великі, шьо... А бугато й не вернулосі. Ну ніхто з наших ни вижив. Аби оден Яремко. Той, шо він сі зголосив та й... А всі, сі всі хлопці пропали»¹⁰. Наведені зразки фольклорних наративів акумулюють зовсім інший тип зради, якому підпорядковані ідейно-сміслові навантаження, загальна тональність та поетична канва творів. Стабільний сюжетний розвиток передбачає таку послідовність подій: Яремко бере участь у повстанському русі, зголошується на амністію — його помилують, стає міліціонером, видає криївки і місцевих повстанців, тримає у страху все місцеve населення. Відбувається не лише втеча до власних особистих інтересів через страх смерті, а й подальша діяльність зі знищення свого народу. Індивідуалізм за несприятливих умов провокує появу егоїзму, амбіціонерства. Цей огидний тип зрадника (Юди, Святополка Окаянного, Кочубея), який має досить довгу історію, «ніби залишаючись українцем, ганебно шкодить своїй Батьківщині всіма приступними йому засобами: доносами, наклепами, інтригами... не зупиняється навіть перед тим, щоб закликати чужинців для нищення українців» [2, с. 186—187]. Повністю негативна конотація героя простежується у всіх фольклорних зразках: паскудний чоловік, його бояться всі люди, тримає в кулаці лісників, такий страшний, такий величезний, з пістолетом, мав коханку в КГБ. Зрадницька діяльність Яремко не обмежується лише виказуванням криївок та здачею повстанців, що спричиняють величезні люд-

ківської області від Говдяк Одарки Юрїївни, 1944 р. н., с. Старі Богородчани.

⁹ Зап. М. Демедюк та Г. Кравцова 30.06.2019 р. в с. Старі Богородчани Богородчанського району Івано-Франківської області від Говдяк Одарки Юрїївни, 1944 р. н., с. Старі Богородчани.

¹⁰ Зап. М. Качмар та О. Чікало 30.06.2019 р. в с. Підгір'ї Богородчанського району Івано-Франківської області від Дучин Олени, 1930 р. н., с. Підгір'я.

⁶ Зап. М. Качмар та О. Чікало 30.06.2019 р. в с. Підгір'ї Богородчанського району Івано-Франківської області від Мартинюка Володимира Івановича, 1934 р. н., с. Підгір'я.

⁷ Зап. М. Качмар та О. Чікало 30.06.2019 р. в с. Старі Богородчани Богородчанського району Івано-Франківської області від Меркера Євстахія Франковича, 1932 р. н., с. Старі Богородчани.

⁸ Зап. М. Демедюк та Г. Кравцова 30.06.2019 р. в с. Старі Богородчани Богородчанського району Івано-Фран-

ські жертви. Вислужництво, спровоковане власними меркантильними інтересами, відображено в уривковій виселенні родини на Сибір: «І як наших вивизли, то вони мали дерево на хату. То він забрав то дерево і собі побудував хату...»¹¹. Зрадник, за народними уявленнями, здатен на різні злочини, зокрема посягнути на чужу приватну власність, вкрасти, забрати. Втілюючи в образі ідею примітивного егоцентризму, який, за словами Я. Яреми, шукає внутрішньої насолоди в межах тілесного й дочасного [12, с. 68], народна свідомість узагальнює в ньому весь процес колективізації та заперечення приватної власності як один із основних постулатів комуністичної тоталітарної системи. Таке позбавлення права на приватну власність, що була б впливом індивідуалізму й запевнювала б зв'язок роду, було однією з площин наступу більшовиків на українство [13, с. 195].

Поширення культу жертви чи героїчної жертвовності зумовило появу у тексті з Підгір'я узагальнюючої антитези: «Ну ніхто з наших ни вижив. Аби оден Яремко. Той, що він сі зголосив та й... А всі, сі всі хлопці пропали». Великий трагізм цієї ситуації відображає, як би це не дивно звучало, перемогу. Зрадник, який залишився живим, один, а героїв, які прояви стійкість у боротьбі, вірність своїй Батьківщині та ідеям і за це віддали свої життя, багато («ну ніхто з наших не вижив», «всі пропали»). С. Кримський наголошує: «Те, що з погляду свого часу було поразкою, могло в історичній перспективі набувати гідності, морального подвигу» [14, с. 298]. Фізична смерть героїв дала їм можливість залишитися непереможеними духовно, «проявити незламну силу волі та надії в здійсненні ідеалу» [14, с. 299].

Децо інший за своїм походженням, зокрема історичними передумовами появи, є тип зрадника у фольклорних наративах, сконцентрованих довкола «одноразової зради». В їхній основі причинно-наслідкова конструкція «зрада — смерть». Наведемо уривок народного оповідання, записаного від Федора Наритника — безпосереднього учасника події:

«Я вам розкажу про себе. Так коротко. Я вже що пам'ятаю, то пам'ятаю. Я вже навіть позабував. Я в Калуши робив на грузо..., грузили ми на вагони ліс,

¹¹ Зап. М. Демедюк та Г. Кравцова 30.06.2019 р. в с. Старі Богородчани Богородчанського району Івано-Франківської області від Говдяк Одарки Юрївни, 1944 р. н., с. Старі Богородчани.

розумієте. А мені сказали, що там і там ти маєш піти (наші, повстанці), там записку поклали. Я приходжу, точно, є записка. Я не знаю, що в тій записці було написано. Ну, я ту записку дальше несучу. Потім, одного разу записку я вже читаю, що ти прийдеши, в таке-таке село. Там ми маєм бути зустрічу. Я прийшов. Є наших, я їх знов. Двох знов, двох не знов, то були з других десь селів. Молоді хлопці з тридцять другого року. Вони загинули, о. До хати. Кажуть так: «Ми маєм йти на операцію, підеш з нами». А нас як ше до того, то нас і тренірували. Як, наприклад, заходили в півницю і вчилисі, як заряджати автомат, як пістолет заряджати. Розумієте? О. Пробували зброю, стріляти. Врано, на рано, значит, так було. А в тій хаті, в stodолі в того господаря, криївка була в stodолі і нам треба було заночувати там. Вони тамка жили, розумієте, о. Але я мав з ними йти сюди, в Бурштин. Ну, одним словом, ми залізли в криївку і лежим. З нами зара було чотирох. Один вночі: «Ой-йой!» Шось його желудок болит, то шо. А той наш старший, ну командир каже: «Шо? Шо тобі то?» «Не маю чим дихати». Ну як, та нормально, вроді, було, бо криївка була десь, може, як на половину нашої тої (показує на кімнату площею приблизно 25 м² – О. Ч.). І вентиляція була, розумієте то. Та нормально було. Він сі задихає. Той старший, він був СБіст, СБ. Каже до него: «Мартин». Я його вазагалі-то не знав того Мартина, але одного-двох то я знов. Каже: «Ну шо, вилазій наверх!». До него, розумієте? «Вилазій наверх!» Він вилази, а той взяв з собов зброю. Не, він автомат лишив, тіко гранату, ми мали і гранати, розумієте. Тільки, розумієте, ну ми, пару хвилин, ну, нема. Він тоді каже до другого, до такого, Зенко він ся називав: «Зенку, ану лизь подивісі, що там з Мартином». Зенко... А з того бункера, розумієте, був вихід туда, ну, куда виходили, залазили. Ну він такий жолоб, розумієте. На рачки лиз, не йшов верхом, лиз цей. Вибух! Той тільки на ри... Вибух! Я кажу до цього, до цього, до того нашого командира: «Зрада!», — кажу. Ну шо... А ми всі босі були. Бо роззуті тамка були. Були такі причі, розумієте, то ми собі лежали. Ну шо туда, розумієте, до виходу лизти. Ну шо, той небіжчик, бо той лиз, а той кинув гранату, розумієте. Ми його за ноги, в сердину закегнули, а его розірвало. То РГ-граната... Ми його туда. В чоботи вже не вбувалися тамка, в криївці, а чоботи в руки, зброю і наверха. Того лишили. Наверха. Ну, нема нікого. Ми вже

там, розумієте, повбувалисе і хода, тікаєм, а то було над Дністром. А то зима. Над Дністром, а там з тої хати тудя, як ми цей. Там такі корчі, такі зарослі, розумі... Ми тудя, і цей наш старший каже, ми втікаєм до Німчина. Бо то зара за нами буде облава. Бо той втік, той кинув гранату. Думав, шо нас там побило, а він втік і покаже то-то. О. Ми так тилько, а Дністер був замерзлий. Ми по леді, сніги були і ми тудя. Дивимсі, — ого! — вже світло світе, машини. Одні їдут відтам з Галича. А другі відси — з Бурштина, розумієте, їдут тудя, тово. Ми одразу знали. Вони то село, вже москалі окружили, тудя до тої хати, а то вже розказували нам ті господари. До тої хати, до криївки. Всьо. Викігли того. Вони думали, шо там всіх побило. О. Вони того викігли. Так ми не знаєм, де їго..., шо з ним зробили. О. А той зрадник, значит, вже тоді з тими москалями і вже він знов, куда хлопці ходили, куда то, хто був, хто давов їсти. Ну, він всьо розказов. І то було в лютім місяці»¹².

У фольклорному наративі зрада одного зі своїх, яка спроектована на знищення, фізичну ліквідацію повстанців, пов'язана з історичними реаліями 1940-х років: у середовищі УПА почали проникати спеціально навчені для цього агенти МДБ, обіцялись грошові винагороди за ліквідацію лідерів та активістів підпільного руху [8, с. 274]. Чекістські органи намагалися зловити повстанця живим, завербувати і відправити у підпілля [8, с. 282]. Народний твір не акцентує на причинах такого вчинку, хоча й індивідуалізує образ зрадника — він має ім'я Мартин. Єдиний смисловий нюанс закладено у фразі оповідача — «Я його вазагалі-то не знав, того Мартина...», яка передбачає певну недовіру, сумнів, невпевненість у людині. Покладатися у важких обставинах можна лише на того, кого добре знаєш, хто чітко ідентифікований як «свій». Можемо висловити припущення про так звану внутрішню зраду на основі подальших подій: «Бо той втік, той кинув гранату. Думав, шо нас там побило, а він втік і покаже то-то...». Знищення власноруч повстанської криївки та побратимів має бути запорукою помилування: зрадникові пробачать його контрверсійну діяльність проти радянської вла-

ди лише тоді, коли він доведе свою відданість — покаже знищених упівців, серед яких був і СБіст.

Узагальнений образ такого зрадника змальовано також у наративі О. Говдяк із Старих Богородчан: «Ті, шо здавалисі, то були в милості в маскалів. То вони мусіли зрадити або видати якусь криївку, або якогось сотенного, або якісь паролі, або ще шось...»¹³.

Зазначимо, що в оповіданні Ф. Наритника зраду підсилено ще більшим гріхом — убивством. Таким вчинком відображено не лише втечу до особистих інтересів, а й заперечення багатьох ментальних рис українства: глибокої релігійності, толерантності, гуманності, морально-духовної досконалості, «спочутої соціальності». Це тип зрадника Святополка Окаянного [2, с. 188], за Г. Ващенком, який убив своїх братів Бориса і Гліба.

А. Фурман зазначає, що саме боротьба з українською духовністю впродовж іноземного панування спричинилася до появи чванства, самолюбства, що межують з рабською приниженістю, улесливістю та егоїзмом, дегуманізацією взаємин між собою, з природою, з Богом, а відтак зраду національних інтересів [3, с. 85]. Суголосні мотиви щодо зради і багатьох інших негативних етнопсихологічних властивостей українців висловив ще Я. Дашкевич, зазначивши: «Коли вивчення української етнопсихології вийде поза межі дилетантизму, можливо, вдасться визначити, які з рис національного характеру справді питомі, а які формувалися під впливом південно-східної сторони кордону (пасивність, рабськість, фаталізм, анархічність, отаманство, жорстокість, підступність, зрадливість, розбишацтво, забобонність)» [15, с. 42—43].

Зазначені етноментальні властивості своєрідно актуалізовано у наративах про зраду крізь призму взаємин повстанців та місцевого населення. Як відомо, з метою знищення українського національно-визвольного руху радянські каральні органи створили широку мережу секретних співпрацівників: чимало заляканих жителів дали підписку про добровільне бажання допомогти органам влади виявити всіх її ворогів і чесно доносити МВС [8, с. 252]. Образ сексота («секретного сотрудника») — один із найпоширеніших у повстанській прозі. Здебільшого він знеособлений, не акцентовано на

¹² Зап. М. Качмар та О. Чікало 28.06.2019 р. в м. Бурштині Галицького району Івано-Франківської області від Наритника Федора Степановича, 1928 р. н., с. Дем'янів (колись Бурштинського) тепер Галицького району Івано-Франківської області.

¹³ Зап. М. Демедюк та Г. Кравцова 30.06.2019 р. в с. Старі Богородчани Богородчанського району Івано-Франківської області від Говдяк Одарки Юрївни, 1944 р. н., с. Старі Богородчани.

його індивідуальних рисах, оскільки вже в самій лексемі закладено відповідні семантичне навантаження та негативну конотацію. Наведемо кілька прикладів: «Через Венгрію вони (брати оповідача. — М. К.) хтіли сі прирвати десь тудя до німців, до цево, аби, аби мегли сі вратувати. О. Ну але оп'ять сиксот продав...»¹⁴; ««А вбили, вбили (коханого оповідачки. — М. К.) якраз на Зелені света були. О. Другий день света процесії йшли на цвинтар і туй во на горбі молитисі. О. А той, а тутка... То також був хтось видав. Бо тому, що там такі...»¹⁵; «Ну і сексот якийсь, він (повстанець, двоюрідний брат оповідача. — М. К.) був заболів, прийшов додому ввечір. Стрийна йому поставила банки, о, ну і він пішов в кривку. На рано вже москалі прийшли...»¹⁶.

У численних народнопрозових зразках образ зразника-сексота індивідуалізований, доповнений певними рисами, а відповідно й потрактовані причини його вчинку. Важливе значення мають локальні характеристики зрадника, зокрема його приналежність до «свого» простору (села, громади): «Та видавали. Я казала. Бу-у-ли! Були. Наші тако, бовшівські навіть...»¹⁷; «Дуже багато було таких сиксотів, що продавали сами своїх. І за, чи було за щось, чи не було. То таке було...»¹⁸; «Та все є такі люди. Шьо в кождім силі, шьо шпигує і доносить. Та й прийдут. Та й арештуют. Та й дають роки. Та й всьо...»¹⁹. Причина зради не конкретизована, вказано лише на доволі значні масштаби цього явища серед українців та його типовий характер («Та все є такі люди...»). Зрада як неоднозначна в потрактуванні людська реакція особливо актуалізується під

час «межових» ситуацій: загроза смерті та несприятливі умови загалом (страх, пропаганда, контрверсійна діяльність самих повстанців) зумовлюють перетворення українського індивідуалізму на егоїзм, «що характеризується замиканням в коло вузьких особистих інтересів» [2, с. 186—187]. Ці негативні риси поглиблено у текстах, де зрадниками є сусіди: «То там була кривка. Там видав просто сусід. Бо там був швець, а там хлопці вчилися шити чоботи в нього. Розумієте. А він, ше ту хлопці роблять, а він дивиться в вікно. Чи йде, йде вже лоївка. Вже хвилюється, бо знає, шо він видав...»²⁰; «От мій чоловік був в Сибір вивизений уже в п'ятдесятому році, то із-за того, шо Хміль був в СБ і за то, шо трохи були багатші, і за то, шо всьо доносили. Прийшов той Хміль до них, ну я ни знаю, чи в сорок п'ятому році, чи в якому. В них був такий бик виликій на тону. Бо вони запліднювали худобу. І кінь в них був плідний, і бик. І каже татові той Хміль: «Стрийку, як ви хочете, то дайте того бика на коляду партизанам, шоб з'їли в лісі». Вони ше тут стояли Благого під Лисівков там, бо каже: «І так совіти заберут. Ви тепер його ни здасте». Бо то вже все було на обліку, ни можна було нічо. Ди й дали. І то було написано. Хтось з сусідів написав. Так, шо чоловікови аж у Сибіру комендант показав... І каже: «Ти хочеш знати, хто на вас написав донос?». Погортав там кожного діло і тако, каже, показав здалека. Три чоловіка мали сі підписати, аби вивизти. І то недалеко сусіди підписали. І всьо було написано там. Він не давав вже йому читати, але казав, за що вас вивизли: і за пособіє бандформірованіям, і за то Хміля, і за то, шо бика дали. Всьо було написано»²¹.

В оповіданні зі Старих Богородчан сама оповідачка вказує на причину зради трьох недалеких сусідів, яка, на її думку, є однією з причин вивезення родини чоловіка на Сибір — майновий стан сім'ї: «От мій чоловік був в Сибір вивизений уже в п'ятдесятому році, то із-за того, шо Хміль був в СБ, і за то, шо трохи були багатші, і за то, шо всьо доносили». Людський егоїзм, про який писав Г. Ващенко, доповню-

¹⁴ Зап. М. Качмар та О. Чікало 29.06.2019 р. в с. Крилосі Галицького району Івано-Франківської області від Шевчука Івана, 1948 р. н., с. Крилос.

¹⁵ Зап. М. Качмар та О. Чікало 29.06.2019 р. в с. Блюдники Галицького району Івано-Франківської області від Смечак Анастасії Василівни, 1930 р. н., с. Блюдники.

¹⁶ Зап. М. Качмар та О. Чікало 28.06.2019 р. в м. Бурштині Галицького району Івано-Франківської області від Наритника Федора, 1928 р. н., с. Дем'янів Галицького району Івано-Франківської області.

¹⁷ Зап. М. Качмар та О. Чікало 28.06.2019 р. в с. Бовшеві Галицького району Івано-Франківської області від Мартинів Марії Петрівни, 1933 р. н., с. Бовшів.

¹⁸ Зап. М. Качмар та О. Чікало 29.06.2019 р. в с. Крилосі Галицького району Івано-Франківської області від Шевчука Івана, 1948 р. н., с. Крилос.

¹⁹ Зап. М. Качмар та О. Чікало 30.06.2019 р. в с. Підгір'ї Богородчанського району Івано-Франківської області від Дучин Олени, 1930 р. н., с. Підгір'я.

²⁰ Зап. М. Качмар та О. Чікало 28.06.2019 р. в с. Бовшеві Галицького району Івано-Франківської області від Курдидик Надії Стефанівни, 1934 р. н., с. Бовшів.

²¹ Зап. М. Демедюк та Г. Кравцова 30.06.2019 р. в с. Старі Богородчани Богородчанського району Івано-Франківської області від Говдяк Одарки Юрївни, 1944 р. н., с. Старі Богородчани.

ють заздрість і бажання знецінити чуже досягнення, які породжує успіх інших [16, с. 214] (у нашому творі крацій майновий стан, заможність та добробут, здобуті важкою працею). Появу таких рис В. Янів пов'язував з тим, що «хвиливе чи тривале невдоволення із власної непродуктивності переходить у відчуття меншовартости, нездібности проявитися, здобути собі місце» [16, с. 214].

Перевагу власних інтересів, часто меркантильних та дріб'язкових, відображено у творах про зраду за гроші: «Ховалисе від маскалів — то така була криївка. Ну а були межі собов, во як є межі людьми, платили гроші та й видавали. Та й побили...»²²; «А скільки сексотів було! Людей продавалося. То скільки людей. Таке. Як були перешиванці, так і залишилися перешиванці. Вони ніде не ділися. Та й гроші платили, та й вони видавали, продавали всьо, що мож було видати. Безкоштовно не робили»²³. Акумуляовано звуження прагнень до особистого щастя у його матеріальній формі, вигоді, збагаченні, які загалом не типові для українського національного характеру. Я. Ярема наголошував, що такий «примітивний евідаймонізм був одною з причин загального зубожіння народу — на користь практично-тверезих наживових чужо-національних елементів» [12, с. 87].

Простежуємо чіткі паралелі із біблійною історією про зрадника Юду та тридцять срібняків.

Доказом впливу новозавітного оповідання є також наратив, записаний від Я. Синдунь: «То хотіли, як то каже, України, але не було в них такої сили, з того були і провокатори. Так, як в нас завжди були, так і вони є. Так, як вони, будем казати, як ті апостоли від Ісуса Христа тоже були, були провокатори. Я думаю, ви то розумієте, о. І так вони ті провокатори були, так були, і такі вони є і досі»²⁴. На основі таких паралелей проектується і відповідне сприйняття героїв, які хотіли України, та їхніх зрадників-провокаторів, невинних жертв та злочинців. Звернення до тради-

ційних стереотипних мотивів цілком логічне, його зумовлює сама світоглядна стабільність оповідачів [5, с. 138]. Саме цей, характерний для українського селянства консерватизм, спричинився до історично зумовленої і традицією переданої релігійності української спільноти [13, с. 176—177].

Доволі цікавим у контексті оповідань про зраду за гроші є наратив із Бовшева, записаний від Курдидик Надії: сусід видав повстанську криївку, прийшли облавники, «а привів то ше такий неграмотний. Просто вони повірили радянській владі, що вона їм дасть хліба. Таки... Голодранці, вибачте, як казали в нас»²⁵. Зрадники марковані за становою приналежністю, а відповідно подана й причина зради: неграмотний, голодранці, повірили, що дасть хліба. Ця причина відображає не лише певні ментальні риси українців, зокрема егоїзм та звернення перш за все до власних, особистих інтересів, а й загальну тенденцію в поділі українського селянства на активних і пасивних (борилися самі — чекали, що їм хтось щось дасть), багатих і бідних, духовно аристократичних (брали участь у роботі «Просвіт», читалень, підтримці національно-визвольного руху) та духовно «мізерних» (голодранці). Саме між цими двома протилежностями, активністю та пасивністю, постійно хиталося українське життя в його дійсності [12, с. 58].

Висновки. Український повстанський наратив — комплекс фольклорних творів, у яких актуалізовано знані як позитивні, так і негативні риси національного характеру. Зрада належить до однієї з найбільш суперечливих категорій. Її фольклорна пам'ять акумулювала через низку мотивів: повстанці стають зрадниками ідеї (з'явлення із зізнанням), своїх товаришів-однодумців внаслідок фізичних тортур чи власної вигоди, набуваючи часто рис ворога; селяни видають місця розташування криївок, виказують прихильників підпільного руху, підписують висилку на Сибір. Такі вчинки пов'язані з індивідуальним вибором кожного, який частково зумовлений попереднім колективним досвідом — актуалізацією зрадництва у важкі періоди випробувань, яке спричинене століттями життя в неволі та боротьбою з українською духовністю і викоріненням позитивних рис національного характеру.

²⁵ Зап. М. Качмар та О. Чікало 28.06.2019 р. в с. Бовшеві Галицького району Івано-Франківської області від Курдидик Надії Стефанівни, 1934 р. н., с. Бовшів.

²² Зап. М. Качмар та О. Чікало 28.06.2019 р. в с. Бовшеві Галицького району Івано-Франківської області від Мартинів Марії Петрівни, 1933 р. н., с. Бовшів.

²³ Зап. М. Качмар та О. Чікало 28.06.2019 р. в с. Бовшеві Галицького району Івано-Франківської області від Мартинів Наталії Євстахіївни, 1970 р. н., с. Слобідка.

²⁴ Зап. М. Качмар та О. Чікало 28.06.2019 р. в м. Бурштині Галицького району Івано-Франківської області від Синдунь Ярослави Яківни, 1939 р. н., с. Рішняте Рожнятівського району Івано-Франківської області.

1. Кульчицький О. Світовідчуття українця. *Українська душа* (відп. ред. В. Храмова). Київ: Фенікс, 1992. С. 48—65.
2. Ващенко Г. *Виховний ідеал: підручник для Виховників, Учителів та Українських родин*. Брюссель; Торонто; Нью-Йорк, 1976. 208 с.
3. Фурман А. Українська ментальність та її культурно-психологічні координати. *Психологія і суспільство*. 2001. № 1. С. 9—73.
4. Калакула Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. *Ментальний вимір української цивілізації*. Київ: Генеза, 2017. 560 с.
5. Брицина О. ХХ сторіччя в усній історії українців (нотатки до питання про історизм фольклору). *У пошуках власного голосу. Усна історія як теорія, метод та джерело*. Збірник наукових статей. Харків: ТОРГСІН ПЛЮС, 2010. С. 135—144.
6. Кузьменко О. *Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн)*: монографія. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2018. 728 с.
7. Закальська Я.А. Мотивема «зрада» в ліриці національно-визвольних змагань першої половини ХХ століття. *Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. 2018. № 4. Т. 29 (68). С. 194—199.
8. Киричук Ю.А. *Український національний рух 40—50-х років ХХ століття: ідеологія та практика*. Львів, 2003. 463 с.
9. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. *Нариси до історії української етнопсихології*. Мюнхен, 1993. С. 1—100.
10. Липа Ю. Призначення України. Нью-Йорк: Накладом Української Книгарні «Говерля», 1853. 305 с.
11. Мишанич С. Від факту до художнього узагальнення (майстерність оповідача). *Фольклористичні та літературознавчі праці*. Донецьк, 2003. Т. 1. С. 87—108.
12. Ярема Я. Українська духовність в її культурно-історичних виявах. *Перший Український Педагогічний конгрес*. 1935. Львів, 1938. С. 16—88.
13. Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду. *Нариси до історії української етнопсихології*. Мюнхен, 1993. С. 174—196.
14. Кримський С.Б. *Під сигнатурою Софії*. Київ: Києво-Могилянська академія, 2008. 367 с.
15. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV—XVIII ст.). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1991. Т. ССХХІІ. С. 28—44.
16. Янів В. Українська вдача і наш виховний ідеал. *Нариси до історії української етнопсихології*. Мюнхен, 1993. С. 196—217.

REFERENCES

- Kulchytskyi, O., & Khramova, V. (Ed.). (1992). *Ukrainian worldview. Ukrainian soul* (Pp. 48—65). Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
- Vashchenko, H. (1976). *Educational ideal: a textbook for educators, teachers and Ukrainian families*. Brussels; Toronto; New York [in Ukrainian].
- Furman, A. (2001). Ukrainian mentality and its cultural and psychological coordinates. *Psychology and society*, 1, 9—73 [in Ukrainian].
- Kalakura, Ya., & others. (2017). *The mental dimension of Ukrainian civilization*. Kyiv: Genesa [in Ukrainian].
- Britsyna, O. (2010). Twentieth century in the oral history of Ukrainians (notes on the historicism of folklore). In *In search of his own voice. Oral history as a theory, method and source. Collection of scientific articles* (Pp. 135—144). Kharkiv: TORHSIN PLLuS [in Ukrainian].
- Kuzmenko, O. (2018). *Dramatic human existence in Ukrainian folklore: conceptual forms of expression (the period of WWI and WWII)*: monograph. Lviv: Institute of Ethnology [in Ukrainian].
- Zakalska, Ya. (2018). The motive is «betrayal» in the lyrics of national liberation struggles of the first half of the twentieth century. *Scientific notes of Taurida National V.I. Vernadsky University. Series: Philology. Social communications*, 4 (Vol. 29 (68)), pp. 194—199 [in Ukrainian].
- Kyrychuk, Yu. (2003). *Ukrainian national movement of the 40—50s of the XX century: ideology and practice*. Lviv [in Ukrainian].
- Yaniv, V. (1993). *Essays on the history of Ukrainian ethnopsychology*. Munich [in Ukrainian].
- Lypa, Yu. (1953). *Appointment of Ukraine*. New York: Naklad Ukrainkoi Knyharni «Hoverlia» [in Ukrainian].
- Myshanych, S. (2003). From fact to artistic generalization (the skill of the narrator). *Folkloristic and literary works* (Vol. 1, pp. 87—108). Donetsk [in Ukrainian].
- Yarema, Ya. (1938). Ukrainian spirituality in its cultural and historical manifestations. *The first Ukrainian Pedagogical Congress. 1935*. (Pp. 16—88). Lviv [in Ukrainian].
- Yaniv, V. (1993). Religiosity of Ukrainians from the ethnopsychological point of view. *Essays on the history of Ukrainian ethnopsychology* (Pp. 174—196). Munich [in Ukrainian].
- Krymskyi, S.B. (2008). *Under the signature of Sophia*. Kyiv: «Kyivan Mohyla Academy» [in Ukrainian].
- Dashkevych, Ya. (1991). Ukraine on the border between East and West (XIV—XVIII centuries). *Notes of the Shevchenko Scientific Society* (Vol. 222, pp. 28—44) [in Ukrainian].
- Yaniv, V. (1993). Ukrainian temperament and our educational ideal. *Essays on the history of Ukrainian ethnopsychology* (Pp. 196—217). Munich [in Ukrainian].